

(Київ)

"ПРОСТА МОВА" В ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ

УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МОВИ

У статті розглянуто взаємодію двох мовних систем староукраїнської літературної мови XVII–XVIII ст. – слов'яноноруської та "простої", підкреслено важливість історичного значення "простої мови" у процесі переходу до національної доби.

Ключові слова: староукраїнська літературна мова, слов'яноноруська мова, "проста мова", народнорозмовна мова.

In the article the interaction of two linguistic systems old Ukrainian literary language of the XVII–XVIII centuries – slavico-russian and "simple" – is considered, the importance of historical significance of "simple" language in the process of moving to the national epoch is stressed.

Key words: old Ukrainian literature language, slavico-russian language, "simple" language.

Важливе місце в історії мови належить "простій" літературній мові XVII–XVIII ст., яка завершує староукраїнську добу і є перехідним етапом до національної доби. Однак досі "проста мова" як цілісне явище майже не досліджувалася, що пов'язано певною мірою з розмитістю терміна. Це і зумовлює актуальність нашого дослідження.

Мета розвідки – з'ясувати історичне значення "простої мови" у процесі переходу до національної доби.

У лінгвістичній літературі поняття "проста мова" визначається за сферами вживання: офіційно-діловою, літописною тощо [2, с. 46]. Проте цей критерій не придатний для її характеристики. Практично у кожному стилі та жанрі кінця XVI–XVIII ст. можна знайти твори, написані і слов'яноноруською, і "простою" мовами.

Грунтовне дослідження "простої мови" започаткував П. Житецький. Науковець дослідив значну кількість староукраїнських літературно-писемних пам'яток різних стилів і жанрів, назвав основні риси фонетики і граматики, частково проаналізував лексичний склад.

Внутрішню структуру та стилістичну диференціацію "простої мови" досліджували І. Огієнко, М. Петров, В. Перетц. Учені проаналізували численні віршовані та драматичні пам'ятки, лінгвістичні особливості староукраїнської рукописної та друкованої спадщини XV–XVIII ст., мову української ораторсько-проповідницької прози другої половини XVII ст. (І. Галятовського, А. Радивиловського та ін.). Л. Батюк, Ф. Ткач, М. Худаш, аналізуючи офіційно-ділові документи і козацькі літописи, звертають увагу переважно на лексичний склад.

Австрійський славіст М. Мозер проаналізував мову канцелярських документів на підросійських землях 1700–1786 рр. і виділив три етапи у її функціонуванні. До 1722 р. українська ділова мова, сформована у XVI–XVII ст., ще не зазнала істотних змін. У другій часовій фазі (1723–1764) почалася поступова її русифікація. Після 1765 р. у Східній Україні немає документів, які містили б значну кількість українізмів. М. Мозер підсумовує: "Відмирання східноукраїнської канцелярської мови –

це певний крок в історії української мови, що його не варто недооцінювати. Допіру цей процес призводить до того, що українська мова на Східній Україні в основному на певний час припиняє функціонування як знаряддя культурної комунікації" [4, с. 302].

У сучасній науковій літературі під поняттям "староукраїнська літературна мова XVII–XVIII ст." частіше розуміють єдність слов'яноруської та "простої" мов, рідше – літературну мову, що ґрунтується на українській живомовній основі. Адже у староукраїнський період єдиної цілісної літературної мови в Україні не було, що зумовлено політичною, економічною і культурною роз'єднаністю українських земель. На думку В. Передрієнка, двозначність у розумінні терміну "староукраїнська літературна мова XVII–XVIII ст." пов'язана з тим, що рушійним чинником літературно-го розвитку мови була історично тривала взаємодія двох основ – книжної і народної [5, с. 71].

У добу Київської Русі у межах одного тексту поєднувалися елементи церковно-слов'янської та руської мов, їх співвідношення залежало від часу написання пам'ятки, її церковно-релігійного чи світського змісту, освітнього рівня автора тощо.

Пам'ятки XIV–XV ст. характеризуються розподілом за мовною структурою. Руська (руська посполита, роська, росска) літературна мова була офіційною мовою Великого князівства Литовського та становила продовження давньоруської доби, актової мови Галицько-Волинського князівства. У зв'язку з тим, що вона обслуговувала ділове письменство українського та білоруського народів, у ній розрізняли український і білоруський варіанти літературної мови, які відрізнялися між собою елементами живої української чи білоруської мов. Із поступовим збільшенням кількості народнорозмовних елементів протягом XVI–XVII ст. вони перетворюються у самостійні українську і білоруську літературні мови.

У XVI–XVIII ст. церковнослов'янська мова називається слов'яноруською (словеноруською, славеноросською або словенською), літературна мова на народній основі – простою, руською або діалектом руським.

Слов'яноруська мова була продовженням церковнослов'янської мови давньоруської доби. Вона функціонувала у конфесійному, частково художньому (наприклад, одах) стилях, ораторських творах, у житійно-повістевій літературі, науковій тощо. Слов'яноруська мова була унормованою і до XVIII ст. не містила народнорозмовних елементів. Після підпорядкування української церкви Московському патріархатові у 1686 р. почалася русифікація слов'яноруської літературної мови, а вже у XVIII ст. використовується церковна мова російського зразка.

"Проста мова" XVI–XVIII ст. – це своєрідний мовний феномен, зародження і розвиток якого пов'язують із поширенням в Україні ідей європейського Відродження [6, с. 92]. Порівняно з слов'яноруською "проста мова" містила значно більше елементів живої мови українського народу. Вона широко використовувалася у діловому, художньому, науковому стилях, літописно-мемуарній, учительній, полемічній літературі, церковних казаннях тощо [1, с. 20–56]. "Простою мовою" перекладалися із церковнослов'янської конфесійні пам'ятки – житія святих, легенди, повчальні та святкові слова.

Незважаючи на назву, "проста мова" не збігалася з живою мовою народу, основою на говорах, вона була мовою книжною, у ній поєднувалися елементи церковнослов'янської та давньоруської мов на народній основі з живомовними [3]. Її фоноетична і граматична системи закріпилися у величезній кількості рукописних і друкованих текстів, були певною мірою кодифіковані,

зафіксовані у тогочасних грамати-ках і словниках. Найповніше особливості фонетико-граматичної структури "простої мови" викладені у "Грамматыці..." (1643) І. Ужєвича, а лексичні – у рукописному словнику невідомого автора "Синоніма славеноросская" (середина XVII ст.).

Тривале співіснування двох різновидів літературної мови зумовлене політичною ситуацією в Україні XVI–XVIII ст. З одного боку, боротьба з церковною унією, полонізацією, латинізацією та поява граматик і словників слов'яноруської мови зміцнюють її авторитет у культурно-освітньому житті українського народу. З другого – активна політична діяльність українського народу проти поневолювачів у визвольних війнах вимагала, щоб книжна мова була зрозумілою простому народові, ґрунтувалася на живій народній основі.

Взаємодію між слов'яноруською і "простою" мовами фіксують граматики. У них поряд із описом слов'яноруської мови розглядаються явища "простої мови" з її народнорозмовними елементами, зокрема М. Смотрицький у "Грамматіці..." (1619) чітко розрізняв книжну і живу мови.

Різновиди староукраїнської літературної мови вживалися у різних жанрах літератури, хоча їхнє функціонування іноді виявляється і у творах одного жанру. Наприклад, церковні проповіді Л. Баранович писав слов'яноруською мовою, І. Галятовський – "простою".

Наприкінці XVII ст. значною мірою звужується сфера застосування слов'яноруської та "простої" мов, оскільки занепадає полемічна література, шкільна драма, духовні вірші та пісні, учительно-проповідні твори, одописно-панегіричне віршування, твори житійно-повістєвого жанру.

У Коломацьких статтях 1687 р. фіксуються перші русифікаційні заходи царського уряду щодо України, а у 1720 р. вийшов царський указ про заборону українського книгодрукування та обов'язкове узгодження церковних книг з московськими. Наслідком русифікації в Україні є поширення у XVIII ст. українсько-російського варіанта літературної мови, яким, наприклад, написані деякі твори Г. Сковороди.

Зближення "простої мови" з народнорозмовною посилювалося у XVIII ст. У жанрах народної творчості, сатиричних і гумористичних творах, лікарських порадниках говіркова мова переважає. З'являються рукописні та окремі друківані збірки українських народних пісень, прислів'їв та приказок, написані живою мовою. Отже, староукраїнську літературну мову починає заміняти народнорозмовний варіант, що становив суміш різноманітних структурних елементів слов'яноруської та "простої" мов, а також говорів.

Поряд із слов'яноруською та "простою" вирізняється і народнорозмовна мова у граматиці І. Ужєвича та словнику Памво Беринди "Лексиконъ..." (1627). При розкритті значення слів слов'яноруської мови Памво Беринда подає їхні руські відповідники, розрізняючи серед них слова "простої мови" українського та білоруського варіантів та української народнорозмовної мови. Усі згадані різновиди староукраїнської мови знайшли певне продовження у новій українській літературній мові, що виникла на основі народнорозмовного варіанта.

Отже, функціонування "простої мови" характеризується інтенсивним жанрово-стильовим розвитком літературної мови на основі живого народного мовлення, процесами демократизації і націоналіза-ції української мови, розгалуженими системами лексичних і граматичних засобів для відтворення понять побуту, науки, релігії, мистецтва тощо та готує про-цес переходу до національної української літера-турної мови.

Перспективи подальших розвідок убачаємо у висвітленні процесу стильового розвитку "простої мови".

ЛІТЕРАТУРА

1. Житецький П. Г. Нарис літературної історії української мо-ви в XVII ст. / П. Г. Житецький // Житецький П. Г. Вибр. праці : Філологія / П. Г. Житецький ; упоряд., вступ. стаття і прим. Л. Т. Масенко. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 20–138.
2. Курс історії української літературної мови / [за ред. І. К. Білодіда]. – Т. 1.: Дожовтневий період. – К.: АН УРСР, 1958. – 596 с.
3. Матвіяс І. Варіанти української літературної мови від найдавніших часів до кінця XVIII ст. / І.Матвіяс // Культура слова. – 1996. – Вип. 46–47. – С. 3–22.
4. Мозер М. Причинки до історії української мови / М. Мозер ; за заг. ред. С. Вакуленка. – Х.: Харківське історико-філологічне товариство, 2008. – XVI. – 832 с.
5. Передрієнко В.М. Проблеми вивчення староукраїнської літературної мови другої половини XVI–XVIII ст. / В.М. Передрієнко // Магістеріум : Мовознавчі студії. – Випуск 37. – К.: ВПЦ НАУКМА, 2005. – С. 71–74.
6. Плющ П. П. До питання про так звану "просту мову" XVI–XVIII ст. на Україні / П.П. Плющ // Питання історичного розвитку української мови. – Харків : Вид-во Харківського ун-ту, 1962. – С. 92–96.

УДК 811.161.2'367.335 Раїса Христіанінова

(Бердянськ)

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ ВІДПОВІДНОСТІ/НЕВІДПОВІДНОСТІ

В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

У статті проаналізовано формально-граматичну й семантико-синтаксичну структуру складнопідрядних речень відповідності та невідповідності, обґрунтовано їхній статус у системі складнопідрядних речень сучасної української мови.

Ключові слова: складнопідрядні речення відповідності, складнопідрядні речення невідповідності, приреченнєвий підрядний зв'язок, спеціалізовані сполучники, транспоновані сполучники.

The formal-grammatical and semantic-syntactic structure of complex sentences of conformity and non-conformity are analyzed in the article, their status in the system of complex sentences of modern Ukrainian language is substantiated.

Key words: complex sentences of conformity, complex sentences of non- conformity, sentence-dependent subordinate connection, specialized conjunctions, transposed conjunctions.

Складнопідрядні речення на взірць А що ближче до кінця тижня, то більше Тоню обіймає якесь хвилювання... (О. Гончар) ще й дотепер не мають єдиного потрактування в синтаксичних студіях. Їх зараховують то до складнопідрядних речень міри й ступеня [10, с. 222; 11, с. 280–282; 18, с. 284],

то до складнопідрядних речень із зіставлювальними відношеннями між частинами [1, с. 53–54; 13, с. 613–614; 16, с. 121–122; 17, с. 327 та ін.], то розподіляють між складнопідрядними компаративними та зіставлювальними реченнями [14, с. 585, 591–593]. Уперше зазначені конструкції виділили в окремий семантико-синтаксичний тип – складнопідрядні речення відповідності – в російському мовознавстві В. А. Белошапкова [5, с. 734; 15, с. 755], а в україністиці І. Р. Вихованець [2, с. 329]. Так само розглядають їх А. П. Загнітко [7], К. Г. Городенська [3; 4]. Складнопідрядні речення невідповідності донині ніхто не виокремлював. Щоправда, М. У. Каранська серед з'ясувальних складнопідрядних речень розглядає окремий їхній різновид – речення для з'ясування невідповідності фактів [9, с. 255].

Мета цієї розвідки – розширити відомості про формально-граматичну та семантико-синтаксичну організацію складнопідрядних речень відповідності, а також обґрунтувати потребу виокремлення складнопідрядних речень невідповідності та описати їхню формально-граматичну й семантико-синтаксичну структуру.

Складнопідрядні речення відповідності / невідповідності передбачають зіставлення явищ переважно в кількісному та якісному планах [2, с. 329]. Вони належать до конструкцій приреченневого (за іншою термінологією, детермінантного) типу: їхні предикативні частини поєднані приреченневим підрядним зв'язком, підрядна частина в цих реченнях підпорядкована головній загалом.

Складнопідрядні речення відповідності / невідповідності характеризують суміжність і взаємодію двох процесів, зіставлення яких дає змогу мовцеві виявити певну закономірність, в основі якої – причиново-наслідковий зв'язок [8, с. 369], але розрізняються тим, що в реченнях відповідності характер причини і наслідку відповідає нормі, стандартним законам облаштування світу: Що ближче стою, то краще бачу ← Далеко стою – погано бачу; Близько стою – добре бачу, а в реченнях невідповідності спостерігаємо певне порушення постулатів норми – характер причини не відповідає наслідкові: Батько її, дрібний урядовець, одержував надто мало грошей, щоб хатне життя їхнє могло бути принадним (В. Підмогильний), Не вір мені, бо я брехать не вмію, Не жди мене, бо я і так прийду (В. Симоненко); нормальним мав би бути зовсім інший стан речей, пор.: Батько її, дрібний урядовець, одержував надто мало грошей, так що хатне життя їхнє не могло бути принадним; Не вір мені, бо я брехать вмію, Не жди мене, бо я не прийду.

Виразниками семантики відповідності постають спеціалізовані сполучники, однак коло їх і донині остаточно не визначене. Наприклад, І. Р. Вихованець подає лише один сполучник відповідності що... то [2, с. 329], А. П. Загнітко – три: що... то, чим... тим, в міру того... як [7, с. 393], К. Г. Городенська – чотири: що... то, чим... тим, що... тим, чим... то [4, с. 86–87]. В обстеженому нами фактичному матеріалові трапилися речення з усіма названими сполучниками, крім чим... то: Що глибше в парк, то ревище долинає до нас гучніш... (О. Гончар); Диво велике ти [дитинство] таїш у собі: чим далі пливе по небесному прюзі наше золотаве сонце, тим ближче, аж до першої дитячої сльози, припливає блакитний світанок віку (Я. Гоян); ...чим ближчим є світле майбутнє людства, тим обмеженішою стає сфера поширення нашої мови (М. Степаненко); І чим більше часу минало, тим сильніше розгорялося полум'я в її юному палкому серці (В. Малик); Що темніша ніч, тим яскравіші в ній маяки (О. Гончар); Та в міру того як наближався до лікарні, притуплювалася гострота бажання побачити Валечку (Ірина Вільде); В міру того як Денис говорив далі, голос його зривався все частіше (П. Панч); В міру того як Ванько підходив до свого городу, серце йому починало все більше тривожитись (В. Підмогильний). Найчастотніші з-поміж них що... то, чим... тим. Проте, аналізуючи функціонування складнопідрядних речень відповідності в мові української

преси початку ХХІ ст., І. Я. Завальнюк робить висновок, що нині дедалі ширшого вжитку набувають конструкції зі сполучником що... то, а конструкції зі сполучником чим... тим є менш органічними для української мови порівняно з російською, тому їх використовують рідше [6, с. 24]. На нашу думку, у сучасній українській літературній мові треба уникати сполучників чим... тим, що... тим, у(в) міру того як, оскільки вони кальковані з російської мови. Натомість обстежений фактичний матеріал дає підстави визначити ще один сполучник у реченнях відповідності що не... то: Що не папа, то й новий архітектурний стиль (М. Рильський); Що не ніч, то новий полюбовник (Л. Костенко). Уведення компонента не до структури сполучника пояснюємо тим, що саме поєднання що не... то утворює складнопідрядні речення відповідності іншої структури, ніж наведені вище, – без компаративів у предикативних частинах, а складнопідрядні речення зі сполучником що... то є двокомпаративними структурами: у їхніх обох предикативних частинах наявні прислівники або прикметники у формі вищого ступеня порівняння: Що вища культура народу, духовна і матеріальна, то вища й міцніша позиція його мови (О. Ткаченко). Крім того, сполучник що не... то спеціалізований на вираженні зіставлення в кількісному плані, а що... то – в якісному.

Значення відповідності досить специфічне, у зв'язку з чим, на думку окремих дослідників, воно не підлягає чіткій семантичній диференціації [12, с. 293]. Та все ж дехто з синтаксистів намагається виокремити семантичні різновиди складнопідрядних речень із цим значенням.

Аналізуючи складнопідрядні речення російської мови зі сполучником чем... тем, автори "Комунікативної граматики російської мови" виокремлюють два їхні різновиди: 1) конструкції, у яких виникають відношення між двома часовими інстанціями в межах однієї суб'єктної сфери і 2) конструкції, у яких витворюються відношення між різними суб'єктними сферами [8, с. 369–370]. Обстежений фактичний матеріал дає підстави констатувати, що на такі самі різновиди поділяються й українські складнопідрядні речення відповідності. Речення першого різновиду передають розвиток дії, зміну ознаки, що стосується одного суб'єкта, на часовій осі. Поступовий розвиток дії підрядної частини спричинює одночасний поступовий розвиток дії головної частини, тобто ці речення передають пропорційне наростання чи послаблення ознак в обох частинах: ...що далі вона, ця весела циганочка, літала перед нами... то ставала вона для кожного з нас все гарніша й гарніша (О. Гончар); І дивно: що більше він завдає своїй Ліззі моральних тортур, то більше вона йому відповідає – чим би ви гадали? Відданістю, турботою, безмежним милосердям (О. Гончар). Конструкції другого різновиду характеризуються відсутністю часового розгортання. Зафіксовані в таких реченнях два процеси пов'язані лише суміжністю в просторі, але не розгортаються в часі: Що вимогливіший керівник, то люди йому більше довіряють; ...що вищий ранг об'єкта, то менші можливості його лексичного наповнення, і навпаки, що нижчий ранг об'єкта, то на більше коло іменникової лексики він поширений (О. Межов). Зазначимо, що окремі конструкції допускають як відношення в межах однієї суб'єктної сфери, так і відношення між різними суб'єктними сферами: Що ширший діапазон можливостей, то людина тугіше тримається на своєму (Україна молода, 18 січня 2008 року). Наведений приклад має два трактування: 1) розгортання ознаки на часовій осі в межах однієї суб'єктної сфери, що дає змогу трансформувати таке складнопідрядне речення в просте: З розширенням діапазону можливостей людина тугіше тримається на своєму і 2) зіставлення двох процесів, що стосуються різних суб'єктів: Людина, яка має вузький діапазон можливостей, слабо тримається на своєму, а людина, що має широкий діапазон можливостей, туго тримається на своєму.

Предикативні частини складнопідрядних речень зі значенням невідповідності поєднують асемантичний сполучник що, транспонований зі сфери цільових відношень сполучник щоб і транспонований зі сфери причинових відношень сполучник бо. Сполучник що приєднує підрядну

частину до головної частини, яка є заперечною. Заперечення у головній частині і спричиняє невідповідність змістів головного і підрядного компонентів: Я не радію, що ти в мене про новини питаєш (М. Каранська); Я ж не бухгалтер, що ви від мене грошей вимагаєте (М. Каранська). Сполучник що можливий і в складнопідрядних реченнях невідповідності, які становлять собою риторичне питання: Чи я ж своїх суміжників турбую, що напосілись гамузом? (Л. Костенко). Як відомо, у риторичних питаннях приховане ствердження протилежного. У реченнях зі сполучниками щоб, бо заперечення може бути в головній або підрядній частині: Ми не дикі коні, щоб усе топтати... (О. Гончар); Ібрагім був занадто розумний чоловік, щоб не знати, яка загрозна річ – влада (П. Загребельний). Проте можливі й конструкції без заперечення: Дуже вже щаслива вона, щоб зрозуміти чуже горе (А. Дімаров); Дуже-бо багато він перетерпів, щоб ще впадати в відчай (І. Багрянний); То це ми стільки вибули війни, щоб знов сюди вернулись вони? (Л. Костенко); Сподіваюся, ми станемо справжніми друзями, бо байдужі один до одного, і ніхто не жде нічого від іншого, а кожен жде своєї години (П. Загребельний). Часто в такому разі невідповідність змістів предикативних частин створює використання лексем із протилежним (щаслива – горе) або несумісним значенням (перетерпіти – впадати у відчай, друзі – байдужі).

Отже, складнопідрядні речення відповідності та невідповідності є окремими семантико-синтаксичними типами складнопідрядних речень із приреченневими підрядними частинами. Виразниками семантико-синтаксичних відношень відповідності в складнопідрядних реченнях сучасної української літературної мови постають спеціалізовані сполучники що... то, що не... то. Предикативні частини складнопідрядних речень зі значенням невідповідності поєднують асемантичний сполучник що та транспоновані зі сфер інших відношень сполучники щоб і бо. Перспективу вивчення розгляданих речень убачаємо в дослідженні особливостей їхнього функціонування в різних стилях української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Валгина Н. С. Сложноподчиненное предложение в современном русском языке. – М.: Московский полиграфический институт, 1971. – 83 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
3. Городенська К. Граматичний словник української мови: Сполучники. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2007. – 340 с.
4. Городенська К. Г. Сполучники української літературної мови. – К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 208 с.
5. Грамматика современного русского литературного языка. – М.: Наука, 1970. – 767 с.
6. Завальнюк І. Я. Синтаксичні одиниці в мові української преси початку XXI ст.: структура та прагматилістичні функції: автореф. дис. ... доктора філол. наук. – К., 2010. – 40 с.
7. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови. Синтаксис. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
8. Золотова Г. А., Онипенко Н. К., Сидорова М. Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М.: Филол. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1998. – 528 с.
9. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови. – К.: НМК ВО, 1992. – 400 с.

10. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Рад. школа, 1965. – 282 с.
11. Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л.А.Булаховського. – Т. 2: Синтаксис. – К.: Рад. школа, 1951. – 408 с.
12. Межов О. Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць. – Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. – 464 с.
13. Русская грамматика: в 2-х т. – Т. 2: Синтаксис. – М.: Наука, 1982. – 709 с.
14. Слинко І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
15. Современный русский язык / В. А. Белошапкова, Е. А. Брызгунова, Е. А. Земская и др.; под ред. В. А. Белошапковой. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. школа, 1989. – 800 с.
16. Чередниченко І. Г. Складнопідрядні речення в сучасній українській мові. – Чернівці: ЧДУ, 1959. – 134 с.
17. Шелякин М. А. Справочник по русской грамматике. – 2-е изд., испр. – М.: Русский язык, 2000. – 355 с.
18. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови. – К.: Видавничий центр "Академія", 2004. – 408 с.